

“Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi”¹

Ceyhun Gürkan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü, e-posta: cgurkan@politics.ankara.edu.tr

24 Ağustos 2017 tarihli *Guardian*'da köşe yazarı Owen Jones *No alternative to austerity? That lie has now been nailed²* (*Kemer sıkmanın alternatifi yok demek? Bunun yalan olduğu artık ortaya çıktı*) başlıklı bir yazı yayımladı. Yazıda 2008 krizi sonrası dayatılan kemer sıkma politikalarının yol açtığı tahribatın Portekiz'de 2016'da iktidara gelen António Costa'nın başbakanlığındaki sosyalist yönetim tarafından uygulanan talep-yönlü politikalarla bir sene içerisinde büyük ölçüde onarıldığı belirtiliyor. Tasarruf yaparak ve daralarak büyüme yalanının içine sürüklenen Avrupa'da, özellikle Güney ülkelerinde, süreklilik kazanan iktisadi ve toplumsal bozulmayı durduran, sürdürülebilir bir büyüme yakalama başarısını gösteren Portekiz bunu 'asgari ücreti artırarak, regresif vergi rejimini tersine çevirerek, kamudaki ücretleri kriz öncesi seviyelere getirerek ve yoksul aileler için sosyal güvenlik harcamalarını artırarak' sağlamıştır. Kemer sıkmanın modeli olarak kriz sonrasında diğer ülkelere gösterilen Yunanistan karşısında Portekiz şimdi radikal sosyal demokrasinin bir modeli olarak diğer sosyalist ve sosyal demokrat partiler için kemer sıkarak gelişme ve büyüme yalanından kurtulmaları gerektiğinin bir 'kanıtı' olarak durmaktadır.³

Peki, Avrupa'nın merkez ve çevre ülkelerinde uygulanan, sosyalist ve sosyal demokrat yönetimlerin ve partilerin de bağlandığı 'harcamaları kısarak büyüme ve toparlanma' yalanı nasıl ve neden genel kabul gördü? Sonuçları neler oldu? Çıkış var mıdır, nasıl ve nerededir? Bu iktisadi mantığın 2008 krizi öncesine, 18. yüzyıl politik iktisadına dek uzanan bir düşünsel tarihi vardır. Bu uzun tarih, ya da yalanın tarihi, Mark Blyth'in *Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi*'nde (2017) (*Austerity: The History of a Dangerous Idea*, 2015) etraflıca ele alınmıştır.

Blyth kitabında aynı anda birkaç şeyi birlikte gerçekleştirmektedir. Bunlardan ilki 2008 krizini ve krizi hazırlayan süreçleri/politikaları ABD'de ve Avrupa'da ayırıştırarak tahlil etmektedir ve günümüze dek uzanan on yıllık krizin kemer sıkma politikaları altındaki yönetim sürecinin güncel bir değerlendirmesini sonuçlarını tespit ederek yapmaktadır. İkincisi, kemer sıkmanın uygulamadaki ve entelektüel tarihinin seceresini çıkarmaktadır. Blyth'in sunduğu kemer sıkmanın uzun entelektüel tarihi iktisadi düşünce tarihini ve iktisadın başlıca kuramcılarını farklı bir gözle okumaya da kapı aralıyor. Son olarak kemer sıkmanın başarısızlığı ve bunun ötesinde neden olduğu ekonomik, politik, sosyal ve kültürel tahribat karşısında alternatif arayışı denemesinde bulunmaktadır.

Blyth kitabına kendi kişisel tarihinden hareketle kemer sıkma ideolojisi ve uygulamasının eleştirisiyle ve önemli birkaç tespitle başlamaktadır. Kriz sonrası kemer sıkarak, yani herkesin tutumlu olarak büyüebileceği, 'büyüme yanlısı konsolidasyon' olarak tanımlanmış iktisadi politika mantığının 'tehlikeli bir zirvalık' (s. 10) olduğunu belirtir. Bu neoliberal zirvalık ortodoks iktisadi aklın izinde bireysel planda geçerli olanın tümü için de geçerli olacağından hareketle, tutumlu olmanın mantığı gereği sosyal devleti ve harcamaları hedef seçmiştir. Saygın bir Amerikan üniversitesinde profesör olarak çalışan Blyth (1967) İskoçya'da yoksulluk içinde bir 'sosyal yardım fonu çocuğu' (s. 10) olarak doğduğunu ve büyüdüğünü, kemer sıkma politikalarının şimdi krizin bedelini 'işçi kuşağına ödetmeye' (s. 11) çalışırken bugün ulaştığı konumda olmasını sağlayan 'toplumsal hareketlilik' (s. 11) imkanını ortadan kaldırdığını vurgulamaktadır. Kişisel tarihinden yazdığı bu birkaç satır esasen bugün Avrupa'da savaş sonrası inşa edilmiş işçi sınıfı ve kapitalistler arasında bir sosyal ve politik denge kurma başarısını göstermiş liberal (sosyal) demokrasinin tükenişinin, ve kapitalistlerin de eklemlendiği popülist ve otoriter sağın yükselişinin temelinde yatan olguya işaret etmektedir.⁴ Blyth'in kitabının sonunda ulaştığı temel sonuçlardan biri de budur: kemer sıkma sadece bütçe disiplini ile ilgili değildir; genelleşmiş bir disiplin ve kontrol rejimi gerektiren ve baskıcı rejimlerin doğuşunu hazırlayan tehlikeli bir fikir ve uygulama bütünüdür.

Yazarın kişisel tarihinden hareketle yazdığı birkaç sayfanın ardından 'Kemer Sıkma Politikaları, Borç ve Ahlak Oyunları Kılavuzu' başlıklı giriş mahiyetinde ve kitabı özetleyen birinci bölüm gelmektedir. Önemli birkaç nokta göze çarpmaktadır. 'Neden kemer sıkma?', yani 'büyüme sağlamak için devlet bütçesini kısma politikaları' (s. 14) sorusuna ortodoks iktisat tarafından verilen cevap rekabet gücünü ve güven ortamını sağlamak için (ki bu krizin hem sebebinin hem çözümünün nerede olduğunu da içerir) kamuda ve özel sektörde maaşların düşürülmesi, fiyatların ve kamu harcamalarının azaltılmasıyla yaratılacak bir deflasyonun gerekliliğidir.⁵ Neoliberal ideolojiye ve iktisat mantığına göre devletin borçlanması ya da bireylerin (tüketicilerin) irrasyonel davranışla gereğinden fazla borçlanması yavaş büyümeyi ve krizi beraberinde getirmiştir - özellikle ABD için inanılan hikaye buydu. Demek ki, 'bütçeyi kıs, borcu azalt, güven ortamını geri getir, büyümeyi yeniden başlat' (s. 15). Ancak, borcu kısararak büyüme politikası süreç içerisinde devlet tahvillerini daha riskli bir duruma getirdi, ve bunları elinde tutan Avrupa bankalarını da (s. 15-16). ABD'de yavaşlayan büyüme, Yunanistan'ın yüksek devlet borcu, İspanya'nın yüksek özel sektör borcu, Portekiz'deki ve İtalya'daki nakit darlığı, İrlanda'nın iflas etmiş bankacılık sektörü, İngiltere'nin finans sektörüne duyulan güven yitimi... Tüm bu farklı kriz süreçleri için aynı kemer sıkma politikası uygulamaları

ve hedefleri (ulaşılmak istenilen sonuç -büyüme- ve sorumlu aktör -devlet- anlamında) ekonomileri ve toplumları büyük tahribata uğratmıştır.

Blyth kemer sıkmanın tehlikeli bir fikir olmasının nedenini basitçe bunun hiçbir işe yaramaması olarak görür. Bu fikri tahrip gücü yüksek bir tehlikeli fikir haline getiren ise hedef olarak kendisine (sosyal) devleti seçip krizin sorumlusu olarak görüp, krizi bir 'devlet borcu krizi' olarak tanımlamasıydı. Oysa bu başından itibaren bir özel sektör, yani bankacılık kriziydi. Yunanlılar hariç devlet borcu sistemi krize sokacak bir düzeyde değildi, ki Yunanistan'ın devlet borcu da özel sektörün Avrupa sathında izlediği kar stratejilerinden bağımsız değildi. Krizin bir devlet borcu krizi olarak tanımlanması Blyth için bir 'hedef şaşırtmadır' (s. 16). Yazarın da belirttiği gibi, kriz öncesinde kimse devletin borcuyla ilgilenmiyordu; devletler küresel bankacılık sistemini kefaletle kurtarmaya başlamak zorunda kaldıkları ana dek. Neden ve sonuç bilerek yer değiştirilip hedef şaşırtılmaktadır. Krizin nedeni olan bankacılık krizi kamufle edilerek devlet borcu krizi olarak sunulmuş; (sosyal) kamu harcamalarından doğan bir devlet borcu söz konusu olmadığı halde kriz Avrupa'da nedeni ile değil sonucu itibarıyla tanımlanmış, bankaları kurtarmak zorunda bırakılan devletin borç krizi karşısında sosyal bütçe kısıntıları ve yoğunlaştırılmış neoliberal deregülasyon uygulamalarına geçilmiştir. Devletin suçu olarak gösterilen krizin sonucu gündeme getirilen kemer sıkma 'sadece bankaları kurtarmanın bedeli değil, bankaların bunu başkalarının ödemesini istemesinin bedeli'dir (s. 18).

Peki neden büyüme yolunda herkes tutumlu olmak zorundadır? Ya da bunun için herkes aynı anda borcunu öderse ne olur? Keynes'in 'terkip hatası' (*fallacy of composition*) olarak tanımladığı bu durum parça için doğru olanın bütün için olamayacağı anlamına gelmektedir. Yatırım ve büyüme için herkesin tasarruf yapması ve kimsenin harcama yapmaması ve buna rağmen yatırım ve büyüme sağlanabilmesi bugün için imkansız bir küresel ekonomiyi gerektirir. Herkesin düşük bir döviz kurundan ihracat yaptığı ve harcamacı büyük devletlerin kesintilerin maliyetini giderecek şekilde ithalat yaptığı bir ekonomiyi varsayar, ki böyle bir reel ekonomi dünyasında yaşamıyoruz (s. 20-21). İktisadi mantığı zorlayan ve reel ekonomiye dair hedeflerle hayata geçirilen kemer sıkmanın aslında Avrupa'daki hikayesi ABD'den daha yüksek kaldıraçlı ve ülke GSYİH'larını kat kat aşan varlıklara sahip devasa bir bankacılık sisteminin kefaletle tekil ülke devletleri tarafından kurtarılamayacak kadar büyük olmasıdır (s. 17-18). 'Kefaletle kurtarılamayacak kadar büyük' olan avro sisteminde kendi para basma iktidarından ve döviz kuru yönetiminden azade ülkeler için topluma ve devletin sosyal harcamaları için 'kefaret' seçeneği dayatılmaktadır. Bu Avrupa'da sosyal devleti çökerten ahlaki bir boyut kazanmıştır: Suçlusu devlet olan bir durumun cezasını kefaretle (acı dolu bir perhizle) tüm toplum çekmelidir. Bu perhizde

ya da cezada herkes olması gerekir ama gelir dağılımı ve ödeme gücü dikkate alınmadığından sonuç gelir dağılımının daha da bozulması ve eşitsizliklerin genişlemesi ve artmasıdır. Kemer sıkma herkes için aynı değildir, özünde eşitsizdir ve sosyal kamu harcamalarına daha az ihtiyaç duyan yüksek gelir gruplarına gelir transferiyle sonuçlanır. Bu daha az büyüme ve istihdam, yatırımda düşme, demokrasinin yozlaşması gibi ekonomik, politik ve sosyal sonuçlar pahasına gerçekleşir. Bu bakımdan yazarın belirttiği gibi: 'kemer sıkma, muhasebesel bir ekonomik sorun değil, öncelikle ve önemlisi, gelir dağılımına dair politik bir sorundur' (s. 25). Özetle kemer sıkmanın tehlikeli bir fikir olmasının üç sebebi vardır: a) 'uygulamada işe yaramaz' b) 'fakirlerin zenginlerin hatalarını ödemesine dayanır' c) 'modern dünyada fazlasıyla mevcut olan büyük bir terkip hatasının olmadığı bir durum gerektirir'.

Sorunu tanımlayıcı giriş mahiyetindeki bu genel tespitlerden sonra kitabın birinci kısmı ('Neden Hepimiz Tutumlu Olmalıyız?') başlar ve burada Blyth ABD ve Avrupa özelinde konuyu ele alır. Alt başlıklar ikisi arasındaki farkı göstermektedir: İkinci bölüm: "Amerika: Başarısız Olamayacak Kadar Büyük? Bankacılar, Kefaletle Kurtarmalar ve Devleti Suçlamak"; üçüncü bölüm: "Avrupa: Kefaletle Kurtarılamayacak Kadar Büyük? Kalıcı Kemer Sıkma Politikaları". ABD'de patlak veren ve Avrupa bankacılık sistemine hızla yayılan krizin Blyth esas olarak bir özel sektör krizi olduğunu açıklar. Krizin ABD'deki serüveni şu şekildeydi (s. 31-56): Gölge bankacılık sisteminin bir parçası olan repo piyasası geleneksel bankacılığın özellikle büyük şirketler için finansal aracılık işlevini yitirdiğinde ortaya çıktı. Repo piyasalarının gelişimine paralel daralan aracılık işlevine bankaların tepkisi menkul kıymet, özellikle ipoteye dayalı menkul kıymet ticaretine başlamasıydı. Bankaların verdikleri borcu satmasına dayalı bu ipotek ticareti ve riskleri, bir sigorta sistemi olmayan kısa vadeli repo piyasasında birikti ve büyüdü. Değerli ve güvenilir teminat olarak hazine bonolarının miktarının yetersizliği karşısında ipoteye dayalı menkul kıymetler bu risklerin sigortası olarak teminat işlevi gördü ve bankaların likit kalma piyasası olan repo piyasalarına aktı. Emlak piyasaları dolayısıyla repo piyasasının teminatı haline geldi. 2006'dan itibaren ev fiyatlarındaki düşüş repo piyasasından borçlanma olanaklarını vurduğunda ve likidite suyunu çektiğinde 2007 ve 2008'de repo piyasasındaki banka hücumu başladı. Yüksek kaldıraçlı ve teminatlarının değeri düşmüş büyük finansal şirketlerin ve bankaların nakit toplamak için değerini yitirmiş, bu nedenle daha fazlasına ihtiyaç duyduğu, ipoteklerini satamadığında ne kadar riskli ve batmaya yakın oldukları anlaşıldı. Bu durumu küresel bir finans krizine götüren etken ise ipotek menkul kıymetlerinin 'kredi temerrüt takası' (CDS; *credit default swap*) ile birleştirilip bu desteksiz sigorta poliçelerinin tüm küresel bankacılık sistemine yayılmasıydı.

İpoteğe dayalı menkul kıymetleştirmeyi küresel bir finansal ticarete dönüştüren ve hızla yayan 'teminatlandırılmış borç yükümlülükleri' (*collateralized debt obligations*, CDO) idi. 'Menkul kıymet dilimleme' tekniği olarak CDO'lar, riskleri görünmez kılan CDS'ler ile birlikte küresel bir türev piyasası yarattılar. Bunlar repo piyasasında teminat olarak işlev gören ipoteğe dayalı menkul kıymetler ile karmaşık bir ilişki içindeydi. Bu türevler, ipoteğe dayalı menkul kıymetten farklı olarak, varlık olmayan şeylerin (faiz oranı, döviz kuru hareketleri vb.) sırf performansına bağlı olarak değerlendirilen bahis türü sözleşmelerdi ve amaçları repo piyasasında teminat olarak kullanılan varlığa dayalı ipotek senetlerinin korelasyon ilişkisini düzenlemektir. Ama beklenenin tam tersi oldu ve türevler hem varlıklar arasında hem de emlak piyasası ile bankaların öz kaynakları arasındaki korelasyon ilişkisini kaldıracak bir 'koruma' (*hedge*) sağlamak yerine korelasyonu yükseltti ve 2008'de emlak ve menkul kıymet fiyatları dibe doğru vurduğunda kredi piyasaları çöktü ve likidite krizi ortaya çıktı. Sorunun arka planında borç piyasasına akan bu türevlerin risk ve fiyat sistemini bozması yatıyordu ve bu bozulma sadece repo piyasası ile sınırlı değildi. Ortaya çıkan sonuç, devletlerin ihmali ile türev piyasalarının düzenlenmemesi, yüksek kaldıraçlı bir finansal sistemin aşırı büyümesine göz yumulması ve varlıklarının toplamı ABD GSYİH'sının yüzde 60'ına ulaşmış bir sistemin batmasının kapitalist iktidar açısından tüm bir ekonomik sistemin batması olarak görülen 'başarısız olamayacak kadar büyük' bir yapının oluşmasıydı.

Blyth'in krizin ABD özelindeki tahlilinin amacı, bu krizin nedensellik ayağında bir devlet maliyesi kriziyle açıklanmaması ve oluşumunda devletin de payı olduğu özel sektörün bankacılık sistemindeki dinamiklerinden doğan bir kriz olarak görülmesi gerektiği; devletin yaptığı harcamalar sonucu krizin çıktığı biçimindeki ve çözüm olarak kemer sıkmayı dayatan ortodoks ekonomi inancının ve politikalarının yanlışlığını ve tutarsızlığını göstermektir. Elbette eleştirel kuramın sunduğu neden-sonuç ilişkisinin ötesinde devlet ve sermaye ilişkisinin incelikli tahlilini burada görmüyoruz. Blyth daha çok on yıllık kriz sürecinde geldiğimiz durumun aciliyeti karşısında kemer sıkmaya düşünsel ve politika alanlarında meydan okumanın kısa dönemde politik olarak sonuç almaya dönük bir yol haritası çıkarma peşindedir. Ancak çalışmasının kapsamı geniştir. ABD özelindeki krizin oluşumundaki diğer faktörü atlamamaktadır: finansal sistemin yönetimini mümkün kılan iktisadi fikirlerin ve teknik modellerin krizin oluşumundaki rolü. Blyth bu krizi aynı zamanda riskleri öngöremeyen ve yönetim sağlayamayan iktisadi düşüncenin de bir krizi olarak yorumlamaktadır. Gerçeklikle bağı yitik ve nedenleri değil sadece sonuçları gören, devlet eleştirisini körü körüne bir piyasa ve rasyonel aktör teorisine bağlayan, riski sistemsel değil, bireysel anlayan, buna göre uygulanacak talimat listeleri hazırlayan, finansal birikime göre

içerik ve şekil kazanmış bir neoklasik / neoliberal iktisadi düşünce sisteminin yetersizliğini ve krizdeki rolünü de görmek gerekiyor.

2008 krizi hızlı bir şekilde devlet yönetimi krizi, devletin borç krizi ve devletin yeni mali krizi olarak tanımlandı. Bunun arkasında neoliberal ideoloji yatmakla beraber bir diğer nedeni krizin, özellikle Yunanistan'da, devlet maliyesini doğrudan vurmasıydı. Avro ile birlikte dönüşüme ve kriz sonrası kemer sıkma politikalarıyla çözülmeye başlayan Avrupa sosyal refah devletlerinin krizinin arka planında kefaletle kurtarılamayacak kadar büyük bir bankacılık sisteminin yaratılması yer almaktadır. ABD'de kısa süreli politik bir krize yol açan 'mali uçurum' ile sonuçlanan kefalet, batmasına izin verilmeyecek kadar büyük ama kurtarılması gereken ve kurtarılabilen bir sistemi uçurumun kenarından alabildi. Avrupa'da ise sonuç, tarihsel olarak ABD'ye göre solda duran, finans sermayesini özel finans sektörü yerine daha çok bankacılık sistemi içinde toplayan devletlerin kefaletle kurtaramayacağı kadar yüksek borçlu bir finans ve bankacılık sistemi yaratılmasıydı. Kemer sıkma politikalarını en az ABD'de olduğu kadar sert ve kalıcı bir şekilde uygulayarak toplumun emekçi sınıflarına ödettirmeye çalışan neoliberal sağcı popülist politikaların yükselişi Avrupa'da kemer sıkmanın yeni tarihini yazmaya başladı—geliştirdiği sosyal refah ve işçi sınıfı ile kapitalistler arasında ilkinin lehine kazanımlar yaratan bir denge olarak liberal-demokrasi sistemini kurban ederek.

Blyth'in çalışmasının önemli bir yönü krizin Avrupa'daki seyrini tahlil ederken çıkıyor. Avrupa'daki kriz her ne kadar devlet borcu krizi olarak anılsa da, Yunanistan istisnası dışında, bu ismi hak eden bir durum söz konusu değildi. Kriz ABD'de olduğu gibi kamu borcundan ya da aşırı kamu harcamalarından kaynaklanmadı; tam tersi kriz bir özel sektör bankacılık kriziydi ve borcun toplumsallaşması için devlet maliyesi krizine çevrildi. Bankacılık ve finans sektörü borçlarını toplumun geniş kesimlerinin ödemesi için devlet borcuna ve krizine -olguda ve düşüncede- çevirebilme başarısı gösterdi. Avrupa'daki sistemin doğuşunun, krizi ve kriz sonrası kemer sıkma politikalarının ve ideolojisinin arkasında Alman kapitalist sistemi ve ideolojisi yatmaktaydı. Kriz Avrupa'da etkisini ilk olarak Alman bankaları ve bu bankalar üzerinden Doğu Avrupa'ya verilen borçlar üzerinden hissettirdiğinde, Almanya oluşturduğu 500 milyarlık banka kefalet fonu ile vakit kaybetmeden, Avrupa'da kriz kamu borcu krizine dönmeden, 2008'de kendi bankacılık sistemini kurtardı, iç ekonomide teşviklerle talebi canlı tuttu, ekonomiyi uyardı ve aynı yıl ihracata dayalı büyümesini sürdürdü. Almanlar aynı önlemleri alan ve kalkınmacı teşvikler yapmaya kalkanlara ise şüpheyle yaklaştı. Dünyada Keynesçilik rüzgarları esmeye başladığında ordoliberal bir refleksle bunu kesen Alman hükümeti oldu. Blyth'in vurguladığı gibi, Avrupa'da tutumlu olarak ekonomiyi büyütme ideolojisi kökleri eskiye giden bir Alman

ideolojisiydi. Ordoliberal ideoloji ve politika uygulaması içinde bunun anlamı devleti kötülemeden sıkı bir bütçe politikası ile piyasaya imkanlar açmak, sosyal refah devleti altında yüksek ücretle hareketliliğini kaybetmiş emekçi sınıfın piyasa ile gönüllü düşük ücret seviyesinde bütünleşmesi ve çalışmasını teşvik edecek kapsamlı kamusal düzenlemeler ve etkisi mikro ölçekte derinlere inen neoliberal müdahalelerdi. Almanya krizi finans piyasalarından ziyade hatalı kamu politikalarının sonucu olarak gördü ve tüm toplumun sıkı bir bütçe disiplini ve neoliberal düzenlemelerle bunu tutumlu kalarak ödemesi gerektiği ideolojiyi ve politikaları yerleştirdi. Ekonominin kefaletle ya da canlandırıcı teşviklerle değil, ancak herkesin tutumlu olarak, kefaret ödeyerek canlandırılması gerekiyordu. Bunun için önce Avrupa'nın emekçi sınıfları, Almanya'daki muadilleri gibi düşük ücretle çalışmaya ve tutumlu olmaya gönüllü olmalıydı. Disipliner bir ekonomik ve sosyal yapı gerektiren bu hedef ve beklenti tasarrufa odaklı Lutherci Protestanlığın ahlaksal boyutlarını içeren eski bir Alman ideolojisiydi⁶ ve şimdi Avrupa'da sosyal refah devletini çözmek için güncelleniyordu. Ordoliberalizmin Keynes ile kavgası henüz bitmemişti (s. 57-63).

Bu çekişme 2010 sonrasında Avrupa'nın kriz yönetiminde Alman ordoliberalizminin zaferiyle bitti. Küresel Keynesyen 'talep eksikliği' iddialarını gündemden düşüren Alman hükümeti oldu ve genişlemeci / büyüme odaklı mali konsolidasyon ve bunun esas motoru olan kemer sıkma politikalarını sarsılmaz bir şekilde politika kamuoyuna yerleştirdi. Harcamaların kesilmesi ve diğer kemer sıkma politikalarının tüketim ve yatırım kanallarında yaratacağı güven duygusu daralmayı büyümeye çevirecekti. Bu neoliberal akılcı beklenti teorisi önce Yunanistan'daki kamu borcu sorununu kendine hedef seçti ve Yunanistan diğer ülkelere bir yaptıklarıyla kötü yapacakları ile iyi bir model olarak politika söylemine taşındı. Farklı iktisadi süreçlerden geçmiş ve farklı problemlerle krizi yaşayan İrlanda, İspanya, Portekiz ve İtalya'da, Yunanistan ile birlikte pejoratif imayla PIIGS olarak adlandırılan bu ülkelerde, (sosyal) devlet krizin sorumlusu ve suç ortağı olarak inşa edildi.

Blyth, çevre ülkelerinin kendilerini 2000 öncesinde kur çapası ile marka bağlayarak Avrupa ticaretinde 'Alman'lara yetişmek' gibi bir ekonomik durumun içine girdiğini belirtiyor. Bu durum, avro ile yeni bir boyut daha kazandı: avro kısa bir süreliğine herkesi Almanya gibi olduğuna inandırdı ve söylemler bu kanıyı kamuoyuna yerleştirdi. Avroyu Avrupa'nın altın standardı sistemini kuran para düzeni olarak niteleyen Blyth tüm sistemin Alman sermaye birikimine bağlı kılındığını, döviz kuru ve faiz/enflasyon politikası elinden alınmış diğer ülkeler için hedefin Almanya'ya yetişmek olduğunu belirtiyor. Avro rejiminde Avrupa'daki reel ekonominin dengeleri ve rekabet güçlerinin dağılımını bozulurken, ülkeler açık ve fazla veren ekonomiler olarak bölünürken, finansal sistem tarafında

ulusal finans sistemini ve parasını yönetemeyen ülke ekonomilerinin inşasıyla ve küresel kapitalizmin baskısıyla ABD'deki gibi kefaletle kurtarılabilecek bir bankacılık sisteminin ötesinde çok daha büyük ve kefaletle kurtarılamayacak bir bankacılık sektörü yaratıldı. Risklerin kendi devletleri ya da Avrupa Merkez Bankası tarafından karşılanacağını bilen ve bir tür 'ahlaki riziko ticaretine' girerek sürekli çevre ülke borç senetlerini bilançolarına dolduran bankacılık sistemi kendi ulusal sınırlarını riskleri bir anda görünmez kılan avro ile aşmıştı ve para matbaaları elinde olmayan ülkeler için kıta ölçeğinde artık kefaletle kurtarılamayacak bir bankacılık ve finans sistemi gelişmişti. Blyth Avrupa'da sağ ve sol yönetimlerin kemer sıkmadan vazgeçememelerinin sebebi olarak buna işaret etmektedir. Almanya dışında diğer birçok ülkenin felaketi haline gelen avro rejiminde ortaya çıkan ABD'deki bankalardan çok daha yüksek kaldırılabilir finansal sistemin sorunları ise, kıta ölçeğinde merkez bankası gibi bir kamu maliyesi koordinasyon kurumu olamaması nedeniyle -ki bu Avrupa'nın avro ile neoliberal inşasına zaten ters olurdu- ulusaldı, öyle görüldü, ve her ülke kendi başına kaldı. Kefalet ise tek tek ülkelerin kurtarması gereken bankaları için yeterli olamayacağından topluma kefalet cezası biçildi - üstelik kalıcı olarak (s. 64-94).

Blyth ABD'deki ve Avrupa'daki 2008 krizinin ve sonrası sürecin karşılaştırmalı incelemesinden sonra kitabının ikinci kısmında kemer sıkmanın 'ikili tarihini' serimler (s. 97-209). Kitabın bu uzun kısmındaki ilk tarihsel araştırma kemer sıkmanın entelektüel soyağacını çıkarır, diğeri ise deneyime dayalı uygulamadaki kemer sıkma politikalarının 2008'e kadarki tarihini belgeler. Bu ikili tarih 2008 krizi sonrası kapitalizmi kurtarmanın toplumsal projesi olarak uygulamaya konan kemer sıkmanın ikili bir tarihsel şema içinde çok daha iyi anlaşılmasını sağlar ve PIIGS ülkelerinden sonra kemer sıkmanın yeni başarı hikayesi olarak anlatılan Doğu Avrupa'nın REBLL ülkelerinde (Romanya, Estonya, Bulgaristan, Letonya, Litvanya) durumun sanıldığı aksine yeni kırılmalıkların nasıl inşa edildiğini ve başarı olarak görülen süreçlerin kemer sıkma ile hiçbir alakasının olmadığını göstermektedir. Tarihsel araştırma ayrıca sonuç bölümüne (s. 213-227) taşınarak kemer sıkmadan çıkışın yolları üzerine bir tartışmaya bağlanmaktadır.

Blyth'in kemer sıkmanın entelektüel tarihini çıkarmasının arka planında yazarın bu politikaların arkasında klasik politik iktisada uzanan -bir kuram olmasa da- piyasa lehine devlet aleyhine liberal bir tarihsel 'duyarlılık' olduğuna yönelik tespittir (s. 98). Liberal iktisadi fikirlerin sunduğu uygulamaya dönük talimat listesi olmadan kemer sıkma doğmazdı. Blyth'in kemer sıkma düşüncesi üzerinden iktisadi düşünce tarihini okuması bu çalışma alanı için özgün bir deneme olmuş. Bu fikir tarihinin ilk diliminde 1692 ve 1942 arasındaki iktisat düşüncesi yer almaktadır. Sırasıyla John Locke, David Hume ve Adam

Smith'ten -arada David Ricardo ve John S. Mill üzerine birkaç değinmeden- sonra Blyth erken neoklasik iktisat teorilerini (1870-1930) atlayarak doğrudan 1930'ların yeni liberalizmine (erken neo-liberal fikirlere) ve Keynes'e geçer. İktisadi teorilerin yanında kemer sıkma uygulamasına yön vermiş yöneticiler de bu fikir tarihinin parçasıdır. 1929 krizinde Amerikan Hazine sekreteri Andrew Mellow'un krize çözüm olarak emekten ranta, stoklardan sermayeye ekonomide kapsamlı bir tasfiye önerisine atfen 'Amerikan Tasfiyeciliği' ile aynı dönemin 'İngiliz Hazine Görüşü' kemer sıkmanın düşünce tarihinin iki parçasıdır. Blyth'in 1930'ların koşullarında Keynes ve Schumpeter üzerine karşılaştırması son derece ilgi çekicidir. Keynes'in kemer sıkmanın eleştirisi olarak yükselişi ile 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Schumpeter'in geri çekilmiştir. Blyth'in yorumuna göre Schumpeter kültürel kapitalizm teorisi ile Keynesyen doktrinin izinde devlet müdahaleciliğinin arttığı bir dönemde 'konuyu değiştirmiş' ve neoliberal zamanlarda ise çekildiği köşesinden kapitalizm, girişimcilik ve yenilik teorisiyle uyandırılmıştır (s. 103-126).

Tehlikeli bir fikir olarak kemer sıkmanın ikinci entelektüel dönemi kitapta 1942 ve 2012 arası olarak ele alınmıştır. Alman ordoliberalizminden başlayan (bu bölüm 2000 sonrası avro ile kurulan yeni Avrupa ekonomisini, kurumlarını ve yönetimini anlamak için önemlidir), Avusturya iktisadının Hayek ve Mises ile yükselişi ile ilerleyen bu tarih ABD'de Parasalcı teori ve demokrasinin eleştirel teorisi Kamusal Tercih Teorisi ile devam etmektedir. Kemer sıkma odaklı 20. yüzyılın otuzlu yıllarından itibaren neoliberal düşünce tarihini sunan bu bölüm kemer sıkmanın neoliberalizmin kalbinde nasıl yer aldığını göstermesi ve düşünce tarihinin odağını buna göre kurması son derece özgün bir iktisadi düşünce okumasıdır. 1980'lere ve 1990'lara gelindiğinde Blyth, neoliberal düşüncenin kemer sıkma odağının izini eski merkez bankası başkanı ve 2. Dünya Savaşı sonrası İtalya Cumhuriyeti'nin başkanı Luigi Einaudi'nin izindeki seksen sonrası İtalyan politik iktisadının (*political economics*) temsilcilerinin, başta Alberto Alesina ve Guido Tabellini olmak üzere günümüze dek kemer sıkma düşüncesini ve politikasını makroiktisat teorisinde ve hükümet politikalarında eksik, tutarsız ve politik olarak açık taraflı bilimsel çalışmalarla nasıl yerleştirdiğini ve TINA'nın yeniden doğuşunu etraflıca tartışmaktadır. Bu iktisadi doktrinlerin etrafında kurulmuş modern kemer sıkma düşüncesi tarihi, 'önce biriktir sonra tüket' anlayışından 'harcama sadece biriktir'e nasıl geldiğini serimlemektedir. (s. 127-166).

Blyth liberal iktisadi düşüncenin envanterini çıkaran çalışmalardaki temel eksikliğin kemer sıkmayı atlamış olmaları argümanından hareketle 1692 Locke zamanından günümüze ilgiye değer bir (neo)liberal iktisadi düşünce tarihi okuması sunmaktadır. Liberalizmin kalbinde her zaman devlete ilişkin

bir 'duyarlılığın' olması gerçeğinden dolayı liberalizmin devletle ilgili sorununu (ordoliberalizmin bir istisna yarattığı) 'onunla yaşayamam, onsuz yaşayamam, bedelini ödemek istemem' (s. 100) biçiminde formüle ettiği özlü söz ve bakış açısıyla incelemiştir. Kemer sıkma gibi bir politika demetinden açık siyasi düşünceden hareketle okunan iktisadi düşünce tarihi okuyucuya uygulamaya ve deneyime dayalı iktisadi doktrinler tarihi sunmakta ve düşünürleri farklı bir gözle değerlendirmenin ve çalışmanın yolunu göstermektedir. Bu izlekte tamamlanması ve yeniden düşünülmesi gereken noktalar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, kemer sıkmanın uzun (neo)liberal düşünce tarihinde, yukarıda geçerken belirtilen, erken neoklasik iktisadın bu tarihin bir parçası olarak konu edilmemesidir.

Blyth'in (neo)liberalizmin düşünsel tarihinde kemer sıkmanın serüvenini incelerken benimsediği tutum (neo)liberalizmi yönetim tarihi içinde ele alan Michel Foucault'nunkine benzer. Foucault da benzer şekilde klasik politik iktisadın liberalizminden, aradaki erken neoklasik iktisadın neoliberal yönlemselliğe doğru liberalizmde yarattığı radikal dönüşümün farkında olsa da bunu ayrı bir konu olarak ele almadan, doğrudan 1930'ların neoliberalizmine geçmiştir.⁷ Halbuki Blyth, Foucault gibi, inceleme konusu olan kemer sıkmanın tarihinde 19. yüzyılın son çeyreğindeki iktisat teorisinin bir dönüm noktası olduğunun farkındadır; zira kemer sıkma politikalarının uygulamaya konma koşullarının 20. yüzyıla kadar oluşmadığının altını çizer (s. 99). Bu koşulların bir parçası şüphesiz bu politikaya uygulamada, söylemde ve ideolojide yön verecek bir iktisat teorisi de dahildir. İktisatta bu teori neoklasik iktisattı. Blyth yalnızca Avusturya iktisadında kemer sıkmanın düşünsel tarihini incelerken başlangıçta neoklasik iktisadın kurucularından Carl Menger'e bir göndermede bulunur (s. 136). Klasik politik iktisatçılar özel mülkiyet ve serbest ticaret savunusu gereği devlete yönelik eleştiri geliştirmiştir ama aynı zamanda devletin gerekliliğine de inanmışlardı. Klasik politik iktisadın kemer sıkmanın tarihinde oynadığı rol devlet borcuna duydukları büyük şüpheden kaynaklanır. Bu şüphenin sermaye birikimi için ideolojik olarak saf bir sermaye teorisine ve savunusuna çevrilmesi neoklasik iktisatta başlamıştır. Klasik politik iktisatçılar sistemik krizlerin farkında olup özellikle kamu maliyesinde devletin müdahalesini gerekli gören progresif bir politik tutum sergilemişlerdi. Neoklasik iktisatta ise tutumlu olarak birikimin sağlanacağı yönünde kemer sıkmaya uygun tam bir sermaye teorisinin gelişimi başlamıştı. Sermaye tarihsel koşullarda emek sömürsü üzerine yükselen birikim değil, çalışkan ve girişimci insanların perhiz yaparak elde ettikleri iktisadi ve siyasal olarak meşru bir güçtü. Neoklasik iktisadın sermayeye ilişkin kazandırdığı bu teorik içeriğin Marx Senior'dan başladığını şöyle özetler:⁸

Senior ... Oxford'lu öğrencilerin ve dar kafalı aydınların yararlanmaları için

yazmış olduğu “Outlines of Political Economy” [1837] eserinde, Ricardo’nun değeri emek-zamanla belirlemesine karşı, kârın kapitalistin emeğinden ve faizin de aynı kapitalistin mahrumiyete katlanmasından, “perhiz”inden (*Abstinenz*) doğduğunu “keşfetmişti”. Safsatanın kendisi eskiydi, ama “perhiz” sözcüğü yeniydi. Bay Roscher bunu doğru olarak “Enthaltung” sözcüğüyle Almancaştırdı. Latince bilgileri daha kıt olan yurttaşları, Wirt’ler, Schulze’ler ve Michel’ler, “Entsagung” (el çekme) sözcüğüyle buna rahiplere özgü bir hava verdi.

Büyüme ya da sermaye birikimi için tutumluluk düşüncesi liberal iktisadın hiçbir zaman vazgeçmediği bir düşünce ve politika olmuştur. Bu düşünce, teorik ve söylemsel olarak, sermaye birikiminin sömürü koşullarını gizleyen bir yapı kurar. Kökleri Hobbes’a⁹ uzanan çalışan ve tembel insan gibi klasik ayrımla ilerleyen sermayenin genel formülü gibidir. Politika alanında ise toplumu sermaye birikimine girişimci-tutumlu-çalışkan-işe ortak birey gibi, böyle bir öznellik kümesi içinde eklemlemeye çalışan ahlaksal siyasal-ekonomik bir yapı kurar. Kemer sıkmanın tarihinde neoklasik iktisadın teorik ve yönetsel müdahalesinin belirginleştirilmesi gerekir; zira neoliberal iktisadın, özellikle ABD’de gelişen kollarının, erken neoklasik iktisat ile bağı çok güçlüdür. Bu, kemer sıkmanın tarihinde 19. yüzyılın son çeyreğinden günümüze yüz yılı aşkın bir çizgiyi belirginleştirmek ve bunun karşısındaki iktisadi teorik pozisyonları ortak bir mücadele içinde birleştiren ve sistem eleştirisine dayanan heterodoks iktisat için gereklidir.

Blyth’in çalışmasının son bölümü ‘Kemer Sıkmanın Gerçek Tarihi, 1914-2012’ (s. 167-209) kemer sıkmanın bu uzun düşünce tarihi üzerine uygulamadaki ve deneyime dayalı tarihini sunmaktadır. Yine 2008 krizi ve sonrası süreci kemer sıkma politikaları odağıyla anmanın ve alternatif geliştirmenin önemli bir tarihsel malzemesini sunmaktadır. Bu tarihsel incelemenin ilk dönemi 1920’ler ve 1930’lar boyunca kemer sıkma uygulamalarının tarihidir: ABD’de (1921-1937), İngiltere (1921-1939), İsveç (1921-1938), Almanya (1923-1933), Japonya (1921-1937) ve Fransa (1919-1939). Bu dönemler ülkelerin altın standardını kullandığı ve kullanmadığı yılları içeriyor ve Blyth bu deneyimlerden sonuçlar ve dersler çıkarmaktadır. Kendi sözleriyle: ‘Birincisi, yapısında bir demokraside iş göremeyecek deflasyonist eğilim bulunduran uluslararası bir para düzeni kurmak kötü bir fikirdir. İkincisi, Einstein haklıydı. Eğer tekrar tekrar aynı şeyi yaparak farklı sonuçlar beklemek deliliğin tanımıysa, ülke ardına ülkede tekrar tekrar kemer sıkma uygulamak delilikti. Bunun sonu kötü bitiyordu. 1920’lerde ülkeler altın standardında değilken yaşanan kısa dönem birkaç genişlemenin dışında, kemer sıkma uygulamaları işe yaramadığı gibi, buhranı daha derin ve daha uzun hale getirmiş ve muhtemelen 1940’lı yıllarda dünyayı ele geçirecek savaşın

temellerini atmıştı' (s. 189-190). Blyth Almanya'da 1920'lerin hiperenflasyona karşı Alman Sosyal Demokratları'nın (SPD) düşünsel planda Marksist olan ama uygulamada klasik liberal gibi davranan politikacı ve iktisatçıların benimsediği ve uyguladığı kemer sıkmanın karşısında Nasyonal Sosyalistler'in (NSDAP) kemer sıkma karşıtı 'acil ekonomi programı' (*Wirtschaftliches Sofortprogramm*) ile iktidar yürüdüğünü ve Nazilerin kemer sıkma politikalarının açtığı kapıdan içeri akın ettiğini ve dünyayı büyük bir savaşa sürüklediğini belirtir (s. 180-183, 190). Bugünün neoliberal kemer sıkma politikalarıyla beraber yükselen aşırı sağ ve baskıcı rejimlerin karşısında kemer sıkmanın neden acil bir politik ve iktisadi eleştirisinin gerekli olduğu uygulamanın tarihinde yazılıdır.

Blyth'in çalışmasında 20. yüzyıldaki kemer sıkmanın tarihinin ikinci dönemi 1980 sonrası uygulamanın Danimarka, İrlanda, Avustralya ve İsveç özelindeki tarihidir. Burada aynı zamanda kemer sıkmanın neoliberal iktisadi teorisinin eleştirisini izliyoruz. Yeni İtalyan politik ekonomisinin bilimsel çalışmaları bu ülkelerde Blyth'in incelemesine göre şaibeli bir biçimde kemer sıkmanın (beklentileri olumlu yönlendiren genişlemeci mali daralma politikalarının) başarılı örnekleri olarak gösterilmiş ve bu ülkeleri öne çıkararak PIIGS ülkeleri için politika karar alıcılarının ve yapıcılarının üzerinde etkide bulunmuştur. Blyth kemer sıkma uygulamasının genellenebilecek bir başarı hikayesi olmadığını burada göstermektedir. Kemer sıkmanın bir başarısı varsa bu çok spesifik tarihsel ve toplumsal koşullarda olabilecek bir şeydir (s. 97). Bu çalışmaların karakteri tek bir cümleyle özetlenirse, İsveç deneyimi için Blyth'in söylediği gibi, bunlar 'bir dizi destekleyici ekonometri arayan, hiperbolik bir neoliberal fantezidir' (s. 196). Ancak bu neoliberal fantezi, Blyth'in de vurguladığı gibi, gerçeğin neoliberal ideolojiyi çürütmesine hiçbir zaman izin vermiyordu. Bu kemer sıkmanın, daralarak büyüme mitinin, 'yeni umudu' olarak gösterilen REBLL ülkeleri için de geçerliydi ancak bu ülkeler neoliberal iktisadın ve kurumların onca dokümanına ve bildirilerine rağmen kemer sıkmanın başarılı bir tarihini yazmamıştır. Olan biten artan sanayisizleşmeyle ve üretken yatırımların daralmasıyla ülke ekonomilerinin ve siyasetinin küresel finans sermayeye tam teslimdir (s. 201-205).

Bu uzun tarihsel incelemenin bağlandığı sonuç bir 'varsayım' olarak Blyth tarafından formüle edilmiş. 2008'in kriz ortamında Blyth doğabilecek daha büyük, çeşitli ve yoğun kaos ihtimali ve sistemsel risklerin büyüklüğü ve derinliği karşısında bankacılık sisteminin kurtarılması gerektiğini düşünürken, şimdi krizi ve uygulamaları sonuçları itibarıyla düşündüğünde tıpkı İzlanda'da olduğu gibi bankaların hiçbir zaman kurtarılamaması gerektiği sonucuna ulaşmaktadır. Gidilmesi gereken yol İzlanda'nın yolu: 'Hükümet, kemer sıkma yerine, sermaye kısıtlamalarının ardından genişlemeci bir politika izledi ve ardından

eşit olarak dağıtılmış bir mali konsolidasyon uyguladı. Kesintilerle birlikte, yüksek kazançlılar için önemli vergi zamları içeren, daha çok artan oranlı vergi sistemine doğru koyma ve düşük-orta gelirli ailelere yardımcı olacak tedbirler olduğu için herkes kemerlerini sıktı' (s. 222). Küresel finansın üssü haline gelmiş ve tüm sosyal demokrat kurumlarını ve değerlerini yitirmiş İzlanda krizden tekrar eskiye dönüşle, kemer sıkmanın gerekli olduğu durumda bunu düşük-orta gelirli sınıfları gözeterek eşitlikçi bir şekilde gerçekleştirmiştir. Sonuç sürekli ve güçlü bir iktisadi büyüme ve istihdam artışı oldu. 'İzlanda, bankalarının batmasına izin vererek sadece hayatta kalmamış, bunu yaparak daha sağlıklı ve eşit bir toplum haline de gelmişti' (s. 223). Buradan iki ders çıkmaktadır: 'İlk olarak, kemer sıkma kurallarının tam tersini yaptığınızda, sadece hayatta kalmaz, zenginleşirsiniz. İkincisi de, her şeyden önce, bankalarınızı kefaletle kurtarmayın' (s. 223). Blyth istikrarlı ve eşitlikçi bir toplum geleceği için borçlarla başa çıkmanın yolunu da İzlanda'da olduğu gibi vergilerde görmektedir. Blyth'in büyük bir neoliberal paketi içeren kemer sıkma gibi bir doktrine, ideolojiye ve politikaya İzlanda örneğiyle ve vergi rejiminin radikal artan oranlılığıyla alternatif arayışı durumun aciliyeti karşısında basit ve uygulamaya dönük çözüm önerisi sunmak için hızlı bitirilmiş bir kitap sonucu gibi duruyor. Kitaptaki tarihsel malzeme bize kemer sıkmanın ne denli merkezi, küresel ve kapsamlı bir kapitalist yönetim stratejisi olduğunu ve bunun sonlandırılması için neoliberal kapitalist iktidara karşı top yekûn ve çok yönlü küresel ve politik bir mücadelenin gerekliliğini fazlasıyla göstermektedir.

Sonnotlar

¹ Blyth, M (2017). Kemer Sıkmak: Tehlikeli Bir Fikrin Tarihi. çev. Duygu Arın, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 256 sayfa.

² <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/aug/24/austerity-lie-deep-cuts-economy-portugal-socialist>

³ Bunun üzerine güncel bir değerlendirme için bkz. <https://www.birgun.net/haber-detay/solun-basari-recetesi-corbyn-m%C3%A9lenchon-die-linke-164328.html>

⁴ Bu tespitin güncel bir değerlendirmesi Jaroslav Fiala'nın verdiği mülakatta okunabilir: <http://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-forum/2017/09/16/avrupada-kapitalizmin-karsisina-dengeleyici-bir-guc-cikmali/>.

⁵ Blyth finansal krizden çıkmanın dört yolu olduğunun altını çizer: enflasyon, deflasyon, devalüasyon ve ödememe. Avrupa Para Birliğinde yalnızca ödememe ve deflasyon, yani kemer sıkma, çözümdür (s. 171). Teoride her ikisi geçerli olsa da, uygulamada ikincisi tek çözüm olarak geçerlidir.

⁶ Blyth Alman hükümetinin ordoliberal reflekslerinin kökenlerinde 1. Dünya Savaşı sonrası 1920'lerdeki hiper-enflasyon deneyimlerinin çok belirleyici olduğunu ve kriz sonrasında tutumlu olunmazsa karşılaşılabilecek kaçınılmaz bir sonuç olarak söylemde

esas referans noktası olduğunu tespit etmektedir (s. 61-63). Giorgio Agamben bir söyleşisinde Avrupa'yı hakikatini tarihle bulan, tarihle karşılaştığında anlayan, bir uygarlık olarak tanımlarken, krizin bu tarihsel duyguyu ve bilinci yok etme seviyesine getirdiğini belirtmişti. İktidar tarafından bakıldığında da tarihle beraber yönetmek Avrupa'da Blyth'in söylediğinden daha eskiye gider. 500 yıl öncesinden Martin Luther'in sadece teolog olarak değil, günümüz Alman 'moralitesini', 'zihinsel tutumunu' ve 'yaşam tarzını', ekonomiyi yönetme anlayışını nasıl etkilediği üzerine bir yazı için bkz. <https://www.economist.com/news/europe/21713843-500th-anniversary-95-theses-finds-country-moralistic-ever-how-martin-luther-has>. Agamben'in söyleşi için bkz. <http://ayrintidergi.com.tr/tanri-olmedi-paraya-donustu-giorgio-agamben-ile-soylesi/>.

⁷ Foucault M (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978-1979*. Senellart, M. (der.), G. Burchell (çev.), Londra: Palgrave Macmillan. Foucault'nun (neo)liberal yönetimsellik tarihinde bıraktığı bu boşluğun değerlendirmesi için şu çalışmalara bakılabilir. Gürkan C (2016). The Politics of Neoclassical Economics: Insights from Foucault's History of Governmentality. *History of Economic Ideas*, 24 (3), 117-143; Gürkan C (2016). Foucault'da Neoliberal Yönetimselliğin Tarihsel Boşlukları: Erken Neoklasik İktisat ve Kamusal Seçim Teorisi. *Felsefelogos*, 63, 87-106. Ancak Blyth'in Foucault'dan farkı (neo)liberal yönetimselliğin ayrılmaz bir tekniği olarak kemer sıkmayı söylemsel, ideolojik, iktisadi doktrin ve politika düzleminde incelerken kamusal seçim teorisini görmezden gelmemesidir.

⁸ Marx K (2011 [1867]). *Kapital 1. Cilt*. M. Selik ve N. Satlıgan (çev.), İstanbul: Yordam, . 226n-227n.

⁹ Hobbes T (1993 [1651]) *Leviathan*. S. Lin (çev.), İstanbul: YKY, s. 240, 242.